

Suzana Leček

*Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije,
Srijema i Baranje, Slavonski Brod*

PRIČA O USPJEHU – STRATEGIJA I METODE POLITIČKE BORBE HRVATSKE SELJAČKE STRANKE (1918–1941)

Uvod

Stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije Hrvatska se ponovno našla u višenacionalnoj državi, ali umjesto očekivanog federalnog uređenja, Kraljevina je provela brzu i bezobzirnu centralizaciju. Stvaranje moderne centralizirane države nosi određene probleme i u nacionalnim državama, ali njezino nametanje u višenacionalnoj državi moglo je izazvati samo trajnu krizu. To vrijedi osobito za vrijeme u kojemu je nacionalni identitet bio primarni čimbenik samoodređenja, kao što je to bilo međuraće, te za države u kojima se vlast centralizirala u rukama elite jedne nacije, kao što je to bilo u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Budući da nova vladajuća (srbijanska) elita svoju dominaciju nije mogla temeljiti na legitimnom političkom načelu (proporcionalnom zastupanju), pribjegavala je obilnoj upotrebi sile. Politički su život karakterizirali razni oblici represije, sve do fizičkog nasilja (batinanja, ubojstava), kojeg su provodili državni organi (naročito žandarmerija), ali i paravojne udruge (četnici, ORJUNA).¹ Osim toga krhki je parlamentarni poredak iz 1920-ih prešao 1929. u otvorenu diktaturu kralja Aleksandra, a nakon 1935. ublažen je u djelomični parlamentarizam. U uvjetima u kojima je političko djelovanje bilo ograničavano zakonskim i nezakonskim

1 Janjatović, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935*, Zagreb 2002; Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006; Čapo, Hrvoje, *Kraljevina čuvara. Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918.–1941.)*, Zagreb 2015; Dizdar, Zdravko, »Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918–1941)«, *Scrinia slavonica*, 4/2004, str. 212–287; Isti, »Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Osijek u monarhističkoj Jugoslaviji (1918–1941)«, (I. dio), *Scrinia slavonica*, 5/2005, str. 199–228; Isto, (II. dio), *Scrinia slavonica*, 6/ 2006, str. 342–401.

sredstvima ili sasvim blokirano (u vrijeme diktature), protivnici režima morali su posegnuti za izvaninstitucionalnim (alternativnim) oblicima političke borbe.

Znanstveno zanimanje za alternativne nenasilne metode političke borbe danas sve više raste, pa postoje dobro razrađene tipologije, od kojih polazi i ovo istraživanje.² Sociolozi i povjesničari pokazali su kako postoje bezbrojni primjeri nenasilne borbe, da se ona pojavljuje u raznovrsnim i inventivnim oblicima, a njezinu su učinkovitost iskusili milijuni ljudi. Štoviše, iako je nasilna borba za moć naizgled obilježila XX. stoljeće (sjetimo se samo dva svjetska rata i žrtava totalitarnih režima), nenasilje se sve više pokazuje njegovim dostojnim suparnikom.³

Hrvatska 1918–1941. Političke je prilike u Hrvatskoj obilježila prije svega borba za federalizam, a njezine je interese najbolje oblikovala, a onda i predvodila Hrvatska (republikanska) seljačka stranka. Stranka je tijekom jednog desetljeća prerasla u nacionalni pokret (»hrvatski seljački pokret«), koji je uživao podršku 90% hrvatskih birača i oko sebe okupio izrazito heterogene političke skupine. Ovoj neobičnoj homogenizaciji pod okriljem jedne stranke bez sumnje je znatno doprinijela državna vlast sa svojom centralističkom i represivnom politikom, koja je samo povećavala nezadovoljstvo i otpor.⁴ No razloge uspjeha HSS-a, koji će kulminirati u 1930-ima, treba ponajprije potražiti u dobro osmišljenom stranačkom programu, koji je uz nacionalnu nudio i jaku socijalnu komponentu. Time je postao privlačan najširim slojevima stanovništva, koji su tek 1918. dobili pravo političkog odlučivanja.⁵

2 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: Power and Struggle (I), The Methods of Nonviolent Action (II), The Dynamics of Nonviolent Action (III)*, Boston 2005 (1973); Isti, *Waging Nonviolent Struggle. 20th Century Practice and 21st Century Potential*, Boston 2005.

3 Nakon pionirskog Sharpova istraživanja, na ovom je području nastao niz radova koji su istražili pojave nenasilnog otpora od XIX. stoljeća do danas. Ackerman, Peter, Christopher Kruegler, *Strategic Nonviolent Conflict. The Dynamics of People Power in the Twentieth Century*, Connecticut 1994; Ackerman, Peter, Jack DuVall, *A Force More Powerful. A Century of Nonviolent Conflict*, New York, Basingstoke 2000; Mallick, Krishna, Doris Hunter (ur.), *An Anthology of Nonviolence. Historical and Contemporary Voices*, Connecticut, London 2002; Schock, Kurt, *Unarmed Insurrections. People Power Movements in Nondemocracies*, Minneapolis/London 2005; Chenoweth, Erica, Maria J. Stephan, *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*, New York 2011; Bartkowski, Maciej J. (ur.), *Recovering Nonviolent History. Civil Resistance in Liberation Struggles*, London 2013.

4 Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, I–II, Zagreb 1974; Mužić, Ivan, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1988; Matković, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999. Ovdje, kao i u nastavku rada bit će navedena samo osnovna literatura koja je postavila temelje istraživanju povijesti stranke općenito ili pojedinih aspekata njezina rada. U protivnom bi trebalo navesti gotovo sve radove o hrvatskom meduraču, jer je teško istraživati bilo što, a ne spomenuti HSS.

5 Opće pravo glasa za muškarce uvedeno je tek nakon Prvog svjetskog rata, a dotada je bilo iznimno restriktivno (u većem dijelu Hrvatske samo je oko 2% stanovnika imalo politička prava.) O tome i u prilogu Ivana Bulića (str. 211) u ovom zborniku.

Iako danas međuratna povijest stranke izgleda kao »priča o uspjehu«, treba napomenuti kako je ono što je postigla bilo uz izuzetan trud i borbu na svim »bojištima«, da su postignuća ipak bila daleko od zacrtanih ciljeva (osobito na nepolitičkim planovima – gospodarstvu, socijalnoj politici, prosvjeti) te da je ono što je postignuto učinjeno inventivnim, često neformalnim ili alternativnim načinima. Naime HSS je većinu od te 22 godine proveo u oporbi te je imao malo prilike institucionalnim putovima ostvarivati svoj, u svakom pogledu moderan, gospodarski i socijalni program.

pseudo-parlamentarizam	1920–1929.	BOJKOT	1920–1925.
		u Narodnoj skupštini	1925–1928.
		BOJKOT	lipanj, 1928–siječanj, 1929.
diktatura	1929–1935.	zabranjena	1929–1935.
»tolerirani« parlamentarizam	1935–1941.	BOJKOT	1935–1939.
		nema Narodne skupštine	1939–1941.

Sudjelovanje HSS-a u radu Narodne skupštine (1920–1941)

Izuzeci su bila kratka razdoblja djelovanja kroz lokalnu samoupravu (dok je ona još postojala), kao što su bili rad u oblastima (1927–1928)⁶ ili u općinama (iza 1936)⁷. Kruna je trebalo biti djelovanje u Banovini Hrvatskoj, kada je Hrvatska konačno dobila određenu autonomiju (1939–1941). Međutim njezino kratko postojanje (svega godinu i pol) te izvanredne prilike zbog rata u Europi učinili

6 Kolar-Dimitrijević, Mira, *Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti*, Zagreb 1993; Ista, »Financijski proračuni samouprave Zagrebačke oblasti za 1927, 1928. i 1929. godinu«, *Acta historico-oeconomica*, 21/1994, str. 85–102; Ista, »Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927–1929«, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996, str. 113–122; Ista, »Stjepan Radić i povezivanje zagrebačke i splitske oblasti 1927. i 1928. godine«, *Grada i prilozima za povijest Dalmacije. Spomenica Danici Božić-Bužančić*, 12/1996, str. 903–918; Ista, »Presjek kroz rad Osječke oblasne skupštine 1927–1928«, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6/2001, str. 109–135; Ista, »Stjepan Radić i Podravina u vrijeme oblasnih samouprava od 1927. do 1928.«, *Podravina*, 4/2005, str. 47–80. Šire u: Leček, Suzana, »Podravina u radovima Mire Kolar-Dimitrijević o oblasnoj samoupravi«, u: Petrić, Hrvoje, Dragutin Feletar (ur.) *Mira Kolar i Podravina. Zbornik radova za znanstvenog skupa u povodu 80. obljetnice prof. dr. sc. Mire Kolar-Dimitrijević*, Koprivnica 2013, str. 73–83.

7 Leček, Suzana, »Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936–1939«, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: *ČSP*), 40/2008, br. 3, str. 999–1032; Grgić, Stipica, »Općinske uprave u vrijeme šestosiječanske diktature«, *ČSP*, 45/2013, br. 1, str. 89–117. Vidjeti i prilog S. Grgića u ovom zborniku.

su da, unatoč velikim naporima, HSS-ovi sveobuhvatni reformni planovi ostanu tek na počecima realizacije.⁸

Stoga ako je HSS želio nešto napraviti (a doista je želio), nije mogao čekati da dođe na vlast pa da tek onda provodi svoje planove preko državnih tijela. U to ih je uvjerilo i jedino kratko iskustvo koalicijske vlade s Radikalnom strankom 1925–1926, kada su – iako u Vladi – bili nemoćni provesti bilo koju od svojih reformi.⁹ Ponukani time, okrenuli su se traženju načina da ostvare svoje ciljeve izvaninstitucionalnim putovima, naravno, ne zanemarujući borbu za skupštinske mandate. Drugi razlog HSS-ova okretanja alternativnim metodama bili su razni stupnjevi državne represije, koji su otežali ili u pojedinim razdobljima potpuno onemogućili javno političko djelovanje. Tako prvih deset godina postojanja Kraljevine SHS možemo okarakterizirati kao prividni parlamentarizam. Uza sve slabosti, prije svega sužene ovlasti Narodne skupštine, nestabilne Vlade (čak njih 24!) te nasilje kao glavno sredstvo političke borbe, ipak su postojale političke stranke koje su se nadmetale na izborima (1918–1929). Nakon toga slijedi šest godina diktature kralja Aleksandra (1929–1935) u kojima prvo nema nikakvog političkog djelovanja, a nakon uvođenja Oktroiranog ustava mogla je djelovati samo jedna, službena režimska stranka (1931–1935). Vraćanje na parlamentarizam 1935. treba uzeti uvjetno, jer političke su stranke i dalje bile zabranjene. Iako se prešutno toleriralo njihovo djelovanje, ono nužno zadobiva osebjne oblike, od problema s upotrebom imena (stranku sami nazivaju »hrvatskim seljačkim pokretom«, a ime stranke koristi se samo kao sintagma »bivši HSS«), pa do toga da nema regularnog rada nužnog za moderne stranke (upis članova, stranački izbori i dr.). To znači da su promjene državnog uređenja, stupnja autoritarne vlasti i represije, a konačno i pravnog statusa stranke, uvjetovali da se HSS okrene raznim oblicima alternativnog (nenasilnog) djelovanja, jer je legalna politička borba ili otežavana ili zabranjivana.

Jasan smjer legalističke i nenasilne stranačke strategije odredio je prvi predsjednik i karizmatični vođa Stjepan Radić. Inače školovan politolog (diplomirao je u Parizu), izvrsno je poznao političke sustave, a osobno se inspirirao demokracijom u Velikoj Britaniji. Pokret je zasnovao na »mirotvorstvu«, za koje je iskreno vjerovao kako će stvoriti »povjerenje i prijateljstvo medju svim staležima u naro-

8 Šute, Ivica, *Položaj i obilježje trgovine u Banovini Hrvatskoj (1939–1941)*, neobjavljeni magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2003; Isti, »POGOD i organizacija prehrane u Banovini Hrvatskoj«, u: Roksandić, Drago, Damir Agičić (ur.), *Spomenica Josipa Adamčeka*, Zagreb 2008, str. 429–457.

9 Kako je to kasnije rekao Pavle Radić: »Mi smo bili pri vladi, a ne u vladi«. Mužić, Ivan, n. dj., str. 209–220 (citat na str. 217); Matković, Hrvoje, n. dj., str. 208–209; Boban, Branka, »Stjepan Radić o odgoju i naobrazbi«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 34–35–36/2004, str. 155.

du i medju svim narodima«. ¹⁰ Stoga se već 1920-ih u stranačkom tisku naveliko pisalo o pacifizizmu, Tolstoju i Gandhiju. ¹¹ Odluka za nenasilnu borbu bila je kod njegova nasljednika Vladka Mačeka više pragmatična prosudba (kao što je slučaj kod većine takvih pokreta). ¹²

Ovdje ćemo ukratko prikazati u kojoj je mjeri HSS ostvario preduvjete koje današnji teoretičari nenasilne borbe drže nužnima za uspjeh. Kao prvo, upozorit ćemo na raznovrsnost oblika otpora i alternativnog djelovanja koje je tijekom dva desetljeća razvio HSS. Nadalje pokazat će se razina organizacijske strukturiranosti i brojnost (masovnost) pokreta kojeg je stvorio HSS te na koncu njegova sposobnost da u pokret uključi one i koji nisu izravni pripadnici stranke ili njezinih organizacija (integrativnost).

Prvi preduvjet: raznovrsnost metoda otpora

Korisno polazište za analizu raznovrsnih oblika nenasilne borbe daje nam poznata sistematizacija načina nenasilne borbe, koju je još 1970-ih razradio Gene Sharp. Širok raspon od 198 mogućnosti pružanja otpora i postizanja cilja nenasilnim metodama grupirao je u tri glavne skupine: protest i uvjeravanje, nesuradnja i nenasilna intervencija. Ovdje nam je nemoguće ulaziti u detalje i posebnim izvorima potkrijepiti baš svaki oblik rada koji je provodio HSS, pa se moramo zadovoljiti samo sumarnim pregledom i pojedinim pojašnjenjima kod manje poznatih ili jasnih metoda.

Nesumnjivo, najuočljiviji načini nenasilne borbe obično su oni koje je Sharp uvrstio u skupinu *protesta i uvjeravanja*. Od čak 54 raznih oblika pružanja otpora navest ćemo samo podskupine i pojedine primjere metoda kojima se koristio HSS: a) formalne izjave (govori, skupovi, peticije, deklaracije); b) komunikacija s javnošću (novine, brošure, leci, slogani); c) simbolični javni nastupi (nošenje simbola, portreti, blagdani, nove oznake/imena); d) pritisak na pojedince koji su uz državu; e) procesije (marševi, parade); f) kult mrtvih (demonstrativni sprovodi,

10 Radić, Stjepan, »Hrvati i Niemci«, *Slobodni dom*, br. 4 od 21. I. 1923, Zagreb, str. 1–2; Boban, Branka, »Stjepan Radić – opus, utjecaji dodiri«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 22/1989, str. 188–200; Ista, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb 1998, str. 28–36.

11 Jagatić, Mato, »Zašto je hrvatski seljak pacifista?«, *Slobodni dom*, br. 7 od 13. II. 1922, Zagreb, str. 3–4; Košutić, August, »Tri govora sa skupštine HRSS u Oriovcu«, *Slobodni dom*, br. 7 od 11. II. 1923, Zagreb, str. 4–6; Gandhi, Mahatma, »Sloga Hinda i Muslimana«, *Seljačka prosvjeta*, 2/1927, br. 11, str. 177.

12 Sharp, Gene, *Waging Nonviolent Struggle. 20th Century Practice and 21st Century Potential*, str. 19–20; Schock, Kurt, n. dj., XVII.

obilazak grobova, mise); g) predstave (kazalište, glazba); h) demonstrativno povlačenje (odbijanje priznanja, šutnja).¹³

Neki od ovih oblika prvi su privukli pažnju povjesničara, jer se radi o »klasičnim« načinima rada političke stranke (a, b), pa i danas kod mnogih spomen stranke budi asocijaciju na prizore masovnih političkih skupova. No osim političkih skupova u ovoj skupini možemo naći i druge metode, na čije su značenje upozorili povjesničari i drugi znanstvenici zainteresirani za političke rituale i simbole (c, e, f), te politizaciju ostalih sfera života, primjerice političku upotrebu kulture (g).

»Klasični« politički nastupi poput masovnih skupština, govora, peticija (sjetimo se Memoranduma Društvu naroda) obilježili su 1920-e, kada je stranka unatoč pritiscima mogla otvoreno djelovati.¹⁴ Ovu ranu eruptivnu fazu oblikovanja modernog političkog života (uključujući političku kulturu i stranku) zamijenit će vrijeme kada će otvoreni nastupi biti zabranjeni. U prisilnoj šutnji u vrijeme diktature usamljena je (i stoga posebno zapažena) pojava jasne oporbene deklaracije (Zagrebačke punktacije, 1932).¹⁵ Nakon šest godina diktature, klasično stranačko političko djelovanje doživjelo je također određenu transformaciju. Stranke nisu službeno legalizirane, ali se njihovo djelovanje toleriralo (»bivši HSS«), pa je težište s velikih skupština prebačeno na manje »povjerljive sastanke«, a vođenje stranke preuzeo je (donekle neformalan) krug Mačekovih najbližih pouzdanika i potvrđenih stranačkih dužnosnika. Osim tog se kruga nakon skupštinskih izbora sastajalo još jedino Hrvatsko narodno zastupstvo, koje je u oba slučaja (1935. i 1938) donijelo rezoluciju o bojkotu Skupštine (a).¹⁶ Novom karakteru masovnog pokreta 1930-ih odgovara i izmijenjen karakter glavnih stranačkih novina »Hrvatskog dnevnika«. On je od klasičnog stranačkog glasila (što je bio »Dom« 1920-ih) preoblikovan u dnevni list, koji je mogao pratiti širok krug simpatizera. Radi cenzure su leci zadržali važnu ulogu u komunikaciji, a stranački je slogan zasigurno jedan od najboljih i najučinkovitijih slogana u našoj političkoj povijesti (»Vjera u Boga i seljačka sloga!«) (b). U ovoj skupini možemo navesti i raznovrsne pritiske koje je organizirani i masovni pokret HSS-a mogao provoditi prema pojedincima ili skupinama koje su podržavale režim (d).¹⁷

Politički je život u vrijeme diktature doživio jaku transformaciju, jer su klasični oblici djelovanja bili zabranjeni (stranka, njezin tisak, pa čak i sve organizacije

13 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Methods of Nonviolent Action (II)*, str. 117–182.

14 Za klasične metode političkog djelovanja vidjeti literaturu navedenu u bilješki 4.

15 Boban, Ljubo, »Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija«, ČSP, 1/1971, str. 153–209.

16 Proglas Hrvatskog narodnog zastupstva, prihvaćen 2. lipnja 1936. Matković, Hrvoje, n. dj., str. 342, 388–389; Jančiković, Tomo, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938*, Zagreb 1939, str. 60–64.

17 Grgić, Stipica, *Uprava u Savskoj banovini (1929–1939) – Između državnog centralizma i supsidijarnosti*, doktorska disertacija, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2014, str. 400–402; Leček, Suzana, »Hrvatska seljačka stranka i njeni gradski birači: primjer Vinkovaca na skupštinskim izborima 1938«, *Scrinia slavonica*, 12/2012, str. 214–215.

povezane s njom). Otpor se tada prebacio na druga, manje vidljiva područja, osobito na kulturu (g). Ona je postala gotovo jedini način očitovanja nacionalnog identiteta, pa će o njoj biti nešto više riječi kasnije. Uz nacionalizaciju kulture, važnu su ulogu odigrale simboličke manifestacije. Lik pokojnog predsjednika Radića našao se na brojnim upotrebnim predmetima, s drugim nacionalnim simbolima (grbom, trobojnicom, pleterom, narodnim ornamentom),¹⁸ osmišljavaju se stranački blagdani, kojima je isprva težište na njegovanju uspomena na stranačke »mučenike«, naročito S. Radića, žrtve atentata u Skupštini, ali i druge ubijene u državnim progonima (f).¹⁹ Nakon obnove političkog života 1935. martirska je komponenta ostala u sjeni veličanstvenih proslava rođendana predsjednika Mačeka, koji su prerasli u najveće stranačke manifestacije kasnih 1930-ih.²⁰ Na jasan su način osvještavali ono što bi politički pokret teže napravio, a to je moć masovnog, dobro umreženog i koordiniranog pokreta (svijest da u isti trenutak, na isti način, istu stvar radi još »dva milijuna seljaka«²¹). Simbolički su javni nastupi i parade (c, e) imali sve važniju ulogu u potvrđivanju snage i organiziranosti »hrvatskog seljačkog pokreta« (čiju ćemo širinu prikazati kasnije pod metodama nenasilne intervencije).

Kao drugu je veliku skupinu nenasilnog pritiska Sharp izdvojio brojne oblike *nesuradnje*. Ustvrdio je kako su se oni pokazali snažnim sredstvom u politici, gospodarstvu ili nekoj drugoj sferi života, jer svaka moć ovisi o pristanku (voljnom ili prisilnom) strane kojom se vlada.²² Iz Sharpove sistematizacije (koja nabroja čak 103 načina) možemo izdvojiti one metode (ili skupine) kojima se HSS obilno koristio. Unutar *društvene nesuradnje* možemo prepoznati: a) ostracizam osoba i b) bojkot društvenih događanja i institucija (sport, udruge); unutar *gospodarske*: a) bojkot (kupci, proizvođači) i b) štrajk; u *političkoj nesuradnji*: a) odbijanje autori-

18 Leček, Suzana, »Čipke i narodni vez u ideologiji hrvatskog seljačkog pokreta«, *Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa Narodne i/ili nacionalne čipke*, Lepoglava 2004, str. 19–37; Grgić, Stipica, »Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928–1934)«, *ČSP*, 42/2010, br. 3, str. 740–746.

19 Usp. Smith, Anthony D., *Chosen Peoples*, New York 2003, str. 40–42.

20 Leček, Suzana, »Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918–1941«, u: Antić, Ljubomir (ur.) *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2006, str. 119–143.

21 »U čemu je važnost i značenje seljačke pjevačke smotre«, *Hrvatski dnevnik*, br. 14 od 7. VI. 1936, Zagreb, str. 7; »2.000.000 seljaka dočekuje 11. lipnja izlaz sunca u čast braće Radić«, *Hrvatski dnevnik*, br. 17 od 10. VI. 1936, Zagreb, str. 4.

22 Poslušnost naziva »srcem« političke moći, navodeći niz razloga zašto se ljudi pokoravaju moći (običaj, strah, moralna obveza, interes, identifikacija s vladarom, indiferentnost, nedostatak samopouzdanja da se iskaže neposluš). Sharp, Gene, *Waging Nonviolent Struggle. 20th Century Practice and 21st Century Potential*, str. 32–35; Isti, *The Politics of Nonviolent Action: Power and Struggle (I)*, str. 16–30. Kasniji istraživači pokazuju da je stvarnost složenija, jer režimi mogu dugo funkcionirati oslonjeni na strani kapital i podršku. Usp. Schock, Kurt, n. dj., str. 45–46.

teta (javno nepodržavanje države), b) nesuradnju s državom (bojkot parlamenta, izbora, državnih službi) i c) neposluh (prikriiveni ili javni).²³

Već je spomenut politički bojkot na najvišoj razini (Narodna skupština), a važno je dodati kako se on proširio i na druge razine: lokalnu (općine),²⁴ zatim na bojkot izbora (1931), položaja u državnom aparatu (naročito u vrijeme diktature)²⁵ ili udruga koje je podupirala Vlada (primjerice Jugoslavenskog sokola).²⁶ Razmjerno je lako prepoznati i poteze koje možemo podvesti pod ekonomski bojkot (komponenta nekih akcija Gospodarske sloge). Niz poteza možemo ocijeniti kao bojkotiranje društvenih događaja (posebice državnih blagdana)²⁷ ili kao odbijanje suradnje s (građanskim) udrugama ili pothvatima koji su imali neku vezu s režimom.²⁸ No nešto je teže odrediti stvarne dosege društvenog bojkota na osobnoj razini (koliko se doista »isključivalo« osobe koje bi pristajale uz režimske stranke).

Država se različito odnosila prema ovim načinima pružanja otpora. Dok je nesuradnja u svojoj biti nedjelovanje, i kao takva teško kažnjiva, njoj bliska metoda neposluha izazvala je oštrije reakcije i povlačila kazne (ali ne i prestanak otpora).²⁹ Bojkot nije mogla spriječiti, čak se njime (po svemu sudeći) koristila

23 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Methods of Nonviolent Action (II)*, str. 183–356.

24 Već je tijekom ranih 1920-ih HRSS u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Slavoniji imao većinu odbornika u mnogim seoskim općinama. Međutim odbori sastavljeni od radićevaca godinama nisu radili, jer su oni (dok je stranka bila republikanska) odbijali dati državnu prisegu. Na ovu krizu država nije odgovorila popuštanjem (ustavnim promjenama), nego komesarijatom. Nakon što je na prvim razmjerno slobodnim općinskim izborima 1936. godine HSS dobio u svoje ruke većinu općina u hrvatskim krajevima (u Primorskoj i Savskoj banovini pobijedio je u 512 od 612 općina, odnosno u 84%), bojkot se koristio opreznije, prešavši na simboličnu razinu (hrvatsko upravno nazivlje, novi pečati i sl.). Hrvatski državni arhiv (dalje: HR HDA), Savska banovina, Upravni odjel. Državna zaštita (dalje: SB UODZ), kut. 590. Pregled kotareve i općina u kojima su skidane propisane natpisne ploče s općinskih zgrada (16. V. 1938). Leček, Suzana, »Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918–1941«, u: n. dj., str. 125–126; Ista, »Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu«, str. 1012–1013, 1022–1026; Grgić, Stipica, n. dj., str. 553–556.

25 Leček, Suzana, »Hrvatska seljačka stranka u Slavanskom Brodu i brodskom kotaru (1935–1938)«, *Scrinia slavonica*, 4/2004, str. 306–308; Grgić, Stipica, n. dj., str. 244–246.

26 Usp. Virč, Zlatko, *Hrvatski sokol u Sjeveroistočnoj Hrvatskoj*, Vinkovci 1998.

27 Leček, Suzana, »Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918–1941«, u: n. dj., str. 129–131; Šute, Ivica, *Prosvjetom slobodi! Gospodarska sloga 1935–1941*, Zagreb 2010, str. 318.

28 Kao primjer može poslužiti »slučaj« *Zbornika hrvatskih seljaka*, koji je 1936. uredio i objavio Ivan Sabolić. Iako je ideološki bio potpuno uklopljen u HSS-ovu ideju seljačke književnosti, pa čak su i suradnici inače pripadali njegovom pokretu, problem je bio u tome što je tiskanje financirala država (iako se javna rasprava vodila oko navodnog marksizma). Suradnici su se odmah ogradili od prigovora da se »otuđuju« od hrvatskoga seljačkog pokreta, a drugi je svezak izašao financiran HSS-ovim sredstvima. *Seljačka sloga*, 1/1936, br. 9, str. 206; »Hrvatski seljački književnici protiv marksizma«, *Hrvatski dnevnik*, br. 154 od 25. X. 1936, Zagreb, str. 5; *Zbornik hrvatskih seljaka II*, Zagreb 1938, str. 5–7.

29 Primjerice općine su odbijale izvršavati obveze nametnute u vrijeme diktature, poput financiranja posebnih sati tjelesnog odgoja za djecu ili izdvajanja za mirovine općinskih činovnika. Leček, Su-

za kratkoročno nametanje svoje volje, pacifikaciju preko komesarijata (općine, gradovi), a na državnoj razini diktaturom. Dugoročno se ova taktika pokazala katastrofalnom političkom odlukom. No kako je otpor ulazio u sve sfere, možemo primijetiti da se država s njim sve teže nosila. Svakako je ozbiljan udarac dobila bojkotom državnih službi, zbog čega je režimu postalo gotovo nemoguće dobiti u svoja tijela (osobito izborna) osobe čija bi vjerodostojnost uspostavila odnos povjerenja, nužan za normalno funkcioniranje države i društva. Možemo primijetiti kako je HSS – postigavši pomak u lojalnosti većine od države prema oporbenom pokretu – postupno doveo suradnike i poklonike režima do pozicije u kojoj njihova »kolaboracija« (bilo iz uvjerenja, interesa ili konformizma) više nije bila lakši odabir.³⁰

Treću skupinu metoda otpora čine metode *nenasilne intervencije*, koje se mogu javiti u 54 oblika. Za razliku od pasivnog tipa otpora kod nesuradnje, ovim su se načinima aktivno mijenjali postojeći odnosi. U djelovanju HSS-a možemo prepoznati: a) alternativne organizacije (specijalizirane), b) »usporednu vladu« i c) alternativni sustav komunikacije.³¹

Možemo početi sa stvaranjem alternativnih društvenih institucija odnosno udruga koje su nekim funkcijama mogle zamijeniti državne institucije (a). U HSS-ovu se slučaju radilo o specijaliziranim organizacijama koje su radile na sveobuhvatnoj preobrazbi društva. Osim političke (tj. HSS-a) izgrađivane su gospodarske, ženske, prosvjetno-kulturne, radničke i zaštitne organizacije (nazivane i »granama« jedinstvenog »hrvatskog seljačkog pokreta«), čime su zapravo stvarana »protusredišta« državi.³² Drugim riječima, HSS je gradio ono što možemo nazvati svojevrsnom »državom u državi«. Osnivanjem alternativnih organizacija, koje su obuhvaćale razna područja života, HSS je osigurao osnovne preduvjete uspješnosti pokreta – masovnost i organiziranost (radi iznimne važnosti, o tome će se kasnije govoriti nešto šire).³³ Stvaranje usporednih organizacija tolike širine i specijalizacije djelovanja ne bi bilo izvedivo bez angažiranja niza stručnjaka raznih profila. Praktičan višegodišnji rad omogućio im je stjecanje organizacijskih vještina i iskustvo upravljanja i provođenja teoretskih načela u život. Čak i prije uspostave Banovine Hrvatske neke su organizacije djelovale kao »ministarstva«

zana, »Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu«, *ČSP*, sv. XL, br. 3, prosinac 2008, str. 1011–1013.

30 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: Power and Struggle (I)*, str. 10–11. O opreci konformizam-neslaganje više u: Sunstein, Cass R., *Why Societies Need Dissent*, Cambridge/Massachusetts/London 2003.

31 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Methods of Nonviolent Action (II)*, str. 357–448.

32 Usp. Hutchinson, John, *The Dynamics of Cultural Nationalism: the Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, London 1987, str. 78.

33 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Methods of Nonviolent Action (II)*, str. 398–400; Isti, *Waging Nonviolent Struggle. 20th Century Practice and 21st Century Potential*, str. 35–36, 62–65.

odnosno »usporedna vlada« (naročito *Gospodarska sloga*),³⁴ a nakon njezina ustroja HSS je imao ljude spremne preuzeti iznimno složene poslove u nepovoljnom vremenu predratne nestabilnosti (b).

Posljednja od ovdje navedenih metoda, alternativna komunikacija (c), imala je sve do 1939. veću ili manju ulogu. Vrhunac je, očekivano, doživjela u vrijeme diktature, kada je pisana (novine), ali i osobna komunikacija bila zabranjena ili strogo kontrolirana i uglavnom onemogućavana.³⁵ Kao što su pokazala izvješća državnih tijela prije prvih izbora nakon diktature 1935. (u kojima nije bilo oporbene kampanje), HSS više i nije trebao medijsku ili klasičnu skupštinsku promidžbu, koja je dominirala 1920-ih. Bilo je dovoljno da Maček odluči ići na izbore i glas o tome prenosio se nevidljivim i državi neuhvatljivim putovima od jedne povjerljive osobe do druge, dok nije došao do svakoga. (»Agitacija nije ni potrebna«, kako je napisao jedan od izvjestitelja, jer su se vijesti »iz Zagreba« širile »isključivo došaptavanjem«, i to »od čovjeka do čovjeka, a ne putem zborova ili sastanaka«.)³⁶

* * *

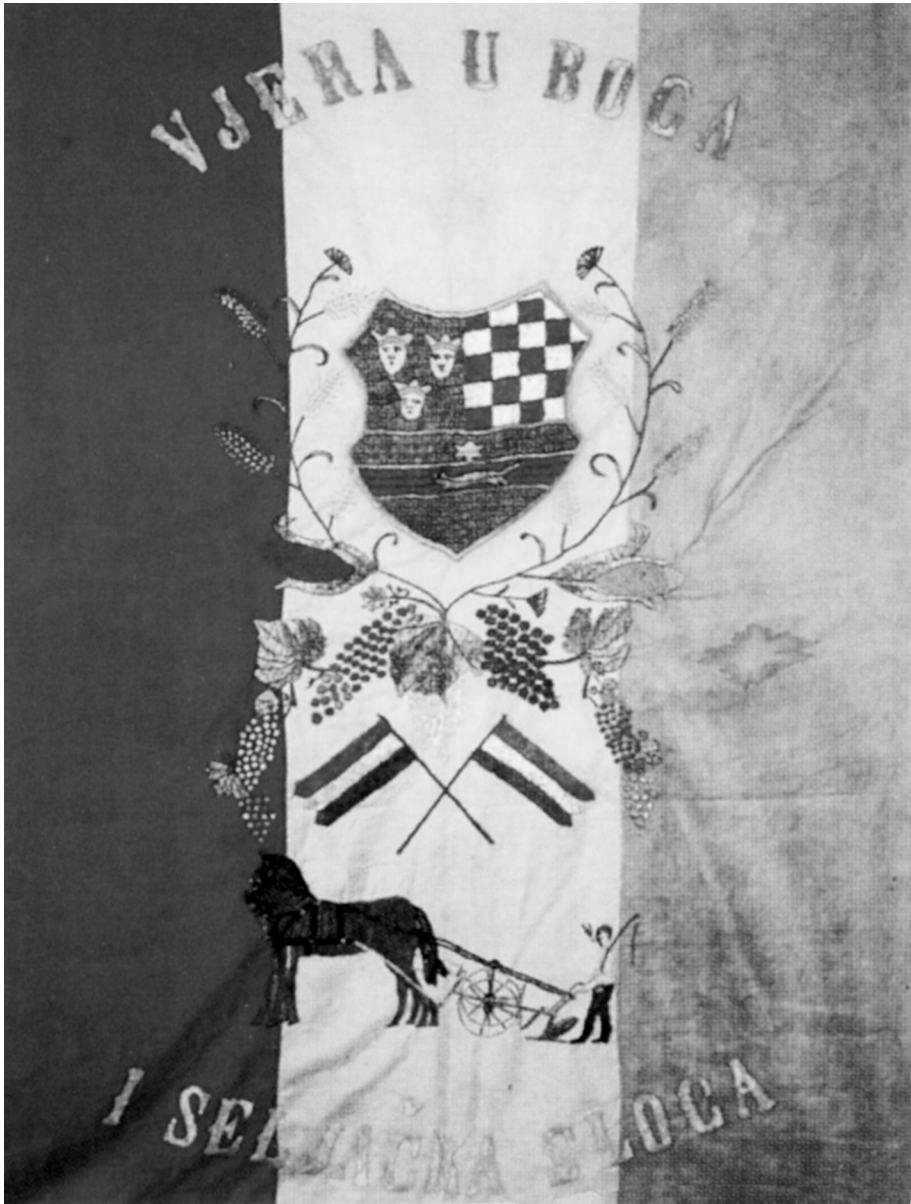
Čak i ovako uopćen pregled može dati dojam o raznolikosti metoda političke borbe kojima se koristio HSS. Od Sharpovih 198 načina nenasilnog pružanja otpora i postizanja političkih ciljeva HSS ih je upotrijebio čak 58. Radi se o sistematizaciji koja ima svoje slabosti, jer primjerice u istu ravan stavlja metode koje su HSS-u bile primarne i one marginalno korištene (primjerice važnost osnivanja alternativnih organizacija nikako se ne može mjeriti s raspačavanjem portreta) ili se radi o metodama koje je u stvarnosti teško lučiti (nerijetko je u nekoj akciji istovremeno korišteno njih nekoliko, primjerice proslave blagdana istovremeno su uporaba političke simbolike, parade i bojkota državnih blagdana). No broj ipak ima svoju težinu. Pokazuje da se radilo o stranci i pokretu koje je odlikovao izuzetan aktivizam i kreativnost. Napokon, rezultati potvrđuju tezu da korištenje raznim metodama povisuje šanse za uspjehom, jer se druga strana mnogo teže odupire »napadu na svim bojištima«.³⁷ Na taj je način HSS ostvario preduvjete za uspješan otpor: aktivirao je velik broj ljudi, dajući im nužnu samosvijest za neposlus i otpor (postali su »subjektom«, kako su u HSS-u voljeli reći). Kao drugo, dao im je metode političke borbe i, napokon, uspio je postići visoku razinu discipline i

34 Šute, Ivica, *Prosvjetom slobodi! Gospodarska sloga 1935–1941*, str. 370, 444.

35 Janjatović, Bosiljka, n. dj., str. 262–272; Ista, »O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karadorđevićevske šestojanuarske diktature«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 26/1993, str. 161–176.

36 HR HDA, SB UO, inv. br. 197/35. Leček, Suzana, »Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918–1941«, u: n. dj., str. 123–125.

37 Ackerman, Peter, Christopher Kruegler, *Strategic Nonviolent Conflict. The Dynamics of People Power in the Twentieth Century*, str. 34–35; Schock, Kurt, n. dj., str. 166–167.

Zastava Hrvatske seljačke stranke

povjerenja, koji su omogućili pokretu da izdrži pojačanu represiju.³⁸ Unatoč tome što neke metode nisu imale očekivanog uspjeha (primjerice bojkot u općinama 1920-ih), to nije imalo negativnog učinka. Dapače, HSS-ovo je vodstvo pokazalo iznimnu sposobnost učenja te je takve metode modificiralo, iznova isprobavalo i osmišljavalo nove. Uspješnost pokreta 1930-ih potvrđuje kako se radilo o dobro promišljenoj političkoj strategiji, dijelom naučenoj (pa možemo govoriti i o danas modernom »transferu ideja«), a dijelom kreativno osmišljenoj kako bi se iskoristili vlastiti potencijali i odgovorilo na probleme koje je stvarala specifična politička i društvena situacija.

Drugi preduvjet: organiziranost i masovnost

Spomenuto je kako je HSS iz stranke prerastao u pokret, čiju smo širinu i raznolikost dodirnuli navodeći alternativne organizacije kao metodu nenasilnog otpora. Radi se o procesu koji je započeo još u 1920-ima i kulminirao u kratkom razdoblju 1935–1941, a nazivamo ga fenomenom »hrvatskog seljačkog pokreta«. Njegova je širina i uspješnost fascinirala suvremenike, čak i one koji nisu pripadali HSS-ovu pokretu.³⁹ Znamo da su raznovrsne organizacije koje su činile ovaj pokret bile presudne u stjecanju potpune odanosti većine hrvatskih birača, jer su pokazale kako HSS-ove opsežne modernizacijske i socijalne zamisli nisu pitanje izbornih obećanja, nego ostvarivi ciljevi. Štoviše, nisu pokazale samo da je stranka djelatna i učinkovita (a ne salonska), nego su omogućile da »obični« ljudi povjeruju u vlastitu političku i društvenu moć. Naime pokazale su im kako promjenu mogu ostvariti i sami, ne čekajući odobrenje ili pomoć države.

Iako je ovo većim dijelom poznato, kratak zajednički pregled organizacija izravno povezanih s HSS-om može nam jasnije predočiti razinu organizacijske strukturiranosti, »gustoću« mreže, kao i širinu spektra njihovih aktivnosti. U ovim su se organizacijama okupile stotine tisuća organiziranih seljaka i građana, u njima su »obični ljudi« počeli sami rješavati neke svoje goruće probleme, a taj je osjećaj aktivizma, od lokalne razine naviše, temelj istinskog demokratskog poretka. Napomenimo još i to kako su sve one djelovale na načelu samopomoći (samofinanciranja), jer se do uspostave Banovine Hrvatske nije moglo računati na potporu, nego, naprotiv, na otpor države i njezinih institucija. Bez državne podrške, HSS je preko organiziranog masovnog pokreta uspio provesti niz konkretnih akcija,

38 Sharp, Gene, *Waging Nonviolent Struggle. 20th Century Practice and 21st Century Potential*, str. 37–38; Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Dynamics of Nonviolent Action (III)*, str. 573–594, 615–633.

39 Konjhodžić, Mahmud, *Seljački pokret u Hrvatskoj (reportaže)*, Zagreb 1940. Konjhodžić je bio dugogodišnji dopisnik beogradske »Politike«.

kojima se poboljšavao položaj širokih slojeva. Ne treba zanemariti ni utjecaj »hrvatske seljačke ideologije« (koja je postala svjetonazor većine) na oblikovanje nacionalnog, socijalnog i kulturnog identiteta (ili, prema Sharpu, na stvaranje *novih društvenih obrazaca*).⁴⁰

Mnoge od njihovih akcija imale su po masovnosti, intenzitetu i učincima karakter nacionalnih kampanji (koje inače provodi država), obuhvaćale su cijeli nacionalni teritorij i angažirale desetke ili stotine tisuća sudionika. Primjerice u kampanjama opismenjivanja koje je vodila Seljačka sloga poučavali su uglavnom sami seljaci, a čitati i pisati naučilo je oko 300.000 ljudi.⁴¹ Iako ovoj kampanji država nije pomagala, barem je nije ometala. To se ne bi moglo reći za neke druge kampanje koje su dovodile u pitanje gospodarske interese ili državne kompetencije. Tako je primjerice stvaranje usporedne gospodarske mreže uzbuđilo trgovačku elitu, a kampanja osnivanja »sudova dobrih i poštenih ljudi« (kojom je HSS stvarao usporedno sudstvo), kao i stvaranje zaštitnih organizacija, izazvale su, očekivano, žestoku reakciju državnih tijela.

Gospodarska sloga. Osnovana je 1935. kao seljačka i zadružna ustanova iza koje je stajao HSS, bogato zagrebačko poduzetništvo i gospodarski stručnjaci, a bila je jedina te vrste u Jugoslaviji. Prije rata imala je gotovo 230.000 članova, a proširila je djelovanje i na područje cijele Bosne i Hercegovine, Slovenije i na neke dijelove Srbije. Preko Gospodarske sloge pokrenute su kampanje koje su povezivale seljaštvo raznih hrvatskih krajeva u zajedničke gospodarske akcije (bojkot robe, cijena i taksi, povezivanje u zadruge i dr.), a njima je HSS stekao utjecaj na reguliranje unutarnjeg jugoslavenskog tržišta. U vrlo kratkom vremenu Gospodarska sloga nametnula se kao najvažniji čimbenik hrvatske gospodarske politike, postajući svojevrsno »ministarstvo gospodarstva« u »državi u državi« koju je gradio HSS.⁴²

Seljačka sloga. Ova prosvjetno-kulturna organizacija djelovala je u razdobljima 1925–1929. te 1935–1941. Tijekom 1930-ih stvorila je široku mrežu od oko 1200 ogranaka i više od 50.000 članova u svim krajevima gdje su živjeli Hrvati. Usporedno političkoj borbi za federalizaciju zemlje, ona je vodila borbu za »kulturni federalizam«, odnosno za priznanje posebnoga hrvatskog kulturnog identiteta. Djelovanje joj ukratko možemo podijeliti na prosvjetno (opismenjavanje, knjižnice, čitaonice, predavanja, tečajevi), kulturno (očuvanje tradicijske kulture, koje je imalo vrhunac u 160 smotri folkloru pod stručnim vodstvom etnologa) te pravno-gospodarsko djelovanje (»sud dobrih i poštenih ljudi«, zadruge, dobro-

40 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Methods of Nonviolent Action (II)*, str. 390–393.

41 Leček, Suzana, »Seljačka sloga i prva kampanja opismenjivanja u Hrvatskoj (1937–1941)«, u: Buczynski, Alexander, Milan Kruhek, Stjepan Matković (ur.), *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb 2003, str. 292–301.

42 Bičanić, Rudolf, *Gospodarska politika*, Zagreb 1939; Maticka, Marijan, »Obilježja 'Gospodarske Sloge' u početku njezine djelatnosti«, *Historijski zbornik*, 29–30/1976–1977, str. 493–501; Šute, Ivica, *Prosvjetom slobodi! Gospodarska sloga 1935–1941*.

tvorne akcije).⁴³ Spomenimo i da su se u njezine kampanje uključivali i mnogi koji nisu bili službeno učlanjeni, kao u kampanju opismenjivanja (300.000 ljudi), osnivanja sudova (navodno su samo 1939. raspravili 12.000 sporova),⁴⁴ a da ne govorimo o kampanji obnove tradicijske kulture, u kojoj su, osim članova ogranka, sudjelovali i svi suseljanji, pa i okolna sela.

Ženske organizacije. Položaj je žena još uvijek karakterizirala politička, socijalna i zakonodavna nejednakost.⁴⁵ HSS, koji je u programu naglasio ista prava za muškarce i žene, nije ostao na obećanjima.⁴⁶ Budući da žene nisu imale pravo glasa i nisu mogle postati ravnopravni sudionici političkog pokreta, HSS je inicirao posebne »ženske organizacije HSS-a«. Djelovale su nakratko prije diktature (1927–1929), kasnije su obnovljene, a pridružila im se još jedna organizacija pod okriljem HSS-a (Hrvatsko srce, od 1936). Na selu se poticala aktivizacija žena u ograncima Seljačke sloge, jer se radilo o djelatnostima prihvatljivima patrijarhalnoj sredini. Iako se ne može govoriti o nekoj masovnosti (članstvo im, izgleda, nije prelazilo 5000 žena), ove su organizacije imale važnu ulogu u promicanju novog pogleda na ženu i njezin položaj u društvu zahvaljujući podršci stranke i ostalih organizacija. Ne samo da su žene postale »vidljivima«,⁴⁷ nego je njihova prisutnost u stranačkim (političkim) manifestacijama postala obvezna, a javno djelovanje (doduše, velikim dijelom bilo je tipično »žensko«, odnosno kulturno-humanitarno) postalo je prihvatljivo i u patrijarhalnim sredinama.⁴⁸

Hrvatski radnički savez. Osnovan je već 1921. kao radnički sindikat, a – uz prekid u vrijeme diktature – djelovao je do 1941. Njime je HSS uspio pribaviti utjecaj kod značajnog dijela radništva, uz konkurentski sindikat povezan sa zabranjenom Komunističkom partijom Jugoslavije (Ujedinjeni radnički sindikalni

43 *Što je i što hoće Seljačka Sloga*, Zagreb 1938; Ceribašić, Naila, *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće: povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*, Zagreb 2003; Leček, Suzana, *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925–1941)*, SlavonSKI Brod 2005.

44 Vidjeti redovna izvješća o radu sudova u glasilu *Seljačka sloga* (1936–41); Konjhodžić, Mahmud, n. dj., str. 102–103.

45 Kecman, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978.

46 Radić, Stjepan, »Državno uređenje ili Ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske«, u: *Stjepan Radić. Politički spisi, govori i dokumenti*, Zagreb 1995, str. 270, 276; Boban, Branka, »Materinsko carstvo. Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu«, u: Feldman, Andrea (ur.), *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Zagreb 2004, str. 191–209.

47 Wallach Scott, Joan, »The problem of invisibility«, u: Kleinberg, S. Jay (ur.), *Retrieving Women's History: Changing perceptions of the role of Women in Politics and Society*, Oxford 1992 (1989), str. 25.

48 Više u: Leček, Suzana, »Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918–1941)«, *Historijski zbornik*, 59/2006, str. 93–130. Vidjeti i prilog Zlate Živaković-Kerže (str. 291) u ovome zborniku.

savez Jugoslavije) i spriječiti značajnije širenje mreže prodržavnog sindikata u hrvatskim krajevima (Jugoslavenski radnički savez).⁴⁹

Hrvatska seljačka i građanska zaštita. HSS je 1936. osnovao dvije poluvojne organizacije: Hrvatsku seljačku zaštitu (HSZ) i Hrvatsku građansku zaštitu (HGŽ). Nastale su kao reakcija na državno nasilje, ali i tolerirano nasilje paravojskih prodržavnih organizacija (četnika). Organizacije su odmah zabranjene, ali su unatoč stalnom kažnjavanju djelovale (i širile se) poluilegalno. Bez obzira na zabranu, procjenjivalo se da su 1938. samo u Savskoj banovini imale više od 32.000 članova.⁵⁰ Njihovo je djelovanje dopušteno tek u Banovini Hrvatskoj (1939). Odigrale su važnu ulogu u smanjivanju državnoga nasilja (osobito prilikom izbora i držanja političkih skupova), a pomogle su suzbijati jačanje ustaškog utjecaja potkraj 1930-ih. Postojanje seljačkih postrojbi za samoobranu drži se »rezultatom i simptomom« rasprostranjenog bezakonja koje je tada vladalo u Jugoslaviji.⁵¹ Spomenimo da Hrvatska seljačka zaštita nije imala samo političku ulogu, nego je učinila puno na suzbijanju običnog kriminala po selima u kojima nije bilo zaštite državnih tijela (žandara), zatim kod prirodnih nedaća (poplava, požara), ali i za zaštitu radnika u štrajku.

* * *

Radilo se o organizacijama koje su pokrile sva područja života: politiku, gospodarstvo, pravosuđe, prosvjetu, kulturu, socijalnu politiku, pa čak i ženska prava i samozaštitu. U zemlji s oko 3,5 milijuna stanovnika to je značilo da je vrlo visok udio aktivnog stanovništva bio stranački organiziran i aktiviran. Gusta je mreža organizacija (političke organizacije postojale su praktički u svakom hrvatskom selu i mjestu, Gospodarske sloge u više od 4500 sela, a Seljačke sloge u više od 1200 sela) osigurala stalan protok informacija i omogućila usklađen zajednički nastup. Pritom su važnu ulogu odigrali redovni mjesečni sastanci organizacija »bivšeg HSS-a« na kotarskoj razini. Uz predstavnike stranke⁵² na kotarske su sa-

49 Janjatić, Bosiljka, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921–1941*, Zagreb 1983.

50 HR HDA, SB UODZ, Strogo pov., kut. 25, br. 1477/38. Izvješće kotarskog predstojnika Valpovo Odjelu za državnu zaštitu od 25. II. 1938. i 23. IX. 1938.

51 Ramet, Sabrina P., »Vladko Maček i Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji«, *ČSP*, 43/2011, br. 1, str. 137–154. (Prijevod članka: Ramet, Sabrina P., »Vladko Maček and the Croatian Peasant Defence in the Kingdom of Yugoslavia«, *Contemporary European History*, 16/2007, br. 2, str. 215–231)

52 Stranka je već u ranim 1920-ima imala izgrađenu mrežu i strukturu, koja je kretala od najnižih mjesnih organizacija, iz kojih se biralo predstavnike u općinske, a potom u najviše kotarske organizacije. Iznad njih bila su samo središnja stranačka tijela (Glavni odbor, kojeg kasnije u praksi zamjenjuje »hrvatsko narodno predstavništvo«). Usp. Leček, Suzana, »'We didn't need any Political Campaign': Peculiar Development of Croatian Peasant Party (1918–1941)«, u: *The Directions of*

stanke dolazili izaslanici Gospodarske sloge i Seljačke sloge – a prema potrebi i drugih organizacija – kako bi dobili tekuće obavijesti i zajedno razmotrili lokalne probleme i dogovorili buduće akcije. S popunjavanjem mreže i porastom složenosti djelovanja počeli su se održavati i sastanci na regionalnoj razini (naravno, uz one središnje na nacionalnoj razini).⁵³

Upravo su ove specijalizirane organizacije napravile odlučujući kvalitativan pomak od široke podrške stranci, koju bi birači možda iskazali masovno, ali »amorfno«, i tek svake četiri godine. No zahvaljujući njima nasuprot državnom aparatu stajao je dobro organiziran, svestran i stalno operativan »hrvatski seljački pokret«. Drugim riječima, stvoreni su glavni preduvjeti za uspjeh: dobro osmišljene i raznovrsne metode djelovanja te masovnost i organiziran, zajednički nastup nositelja otpora.⁵⁴

Treći preduvjet: integriranje izvanstranačkog

Napokon, treba spomenuti veliku integrativnu sposobnost HSS-a, čije je vodstvo uspijevalo iznimno vješto balansirati između jasnog programa i ciljeva te kompromisa koje je moralo činiti kako bi okupilo toliko širok i (ideološki, staleški, čak i nacionalno) šarolik pokret. Navedimo samo zajednički nastup u Ujedinjenoj oporbi na izborima 1938. s nekadašnjim velikim neprijateljem Jugoslavenskom nacionalnom strankom (jednim njezinim dijelom) ili to što su se s porastom stvarne moći HSS-a pojavile »čitave legije novih hrvatskih boraca« čije je hrvatstvo bilo »to bučnije, što je bilo svježije«. ⁵⁵ Takve su pojave izazivale zbunjenost, čak i ogorčenje kod vjernih članova, ali ne i napuštanje stranke. Pojednostavljeno, HSS-ov pokret možemo promatrati kao koncentrične krugove u čijem je središtu bila sama stranka, vješto uravnotežujući politički i društveno heterogeni pokret. U drugom bi krugu bile organizacije koje je osnivala stranka (o kojima je bilo govora u prethodnom poglavlju), čime je svoje djelovanje širila na razna područja života i stvarala čvrstu, organiziranu i masovnu mrežu izravnih članova »hrvatskog seljačkog pokreta«. Napokon, ovdje ćemo prikazati i treći, najširi krug – desetke ili stotine tisuća onih koji iz raznih razloga nisu bili uključeni u organizirani pokret, ali su ga podržavali na izborima, sudjelovali u nekim

the Transformation and the Evolution of the Peasant Movement in Poland, Europe and the World in the 20th and 21st Centuries, zbornik skupa, Kielce, Poljska, u tisku.

53 Leček, Suzana, *Seljačka sloga u Slavoniji, Srijemu i Baranji (1925–1941)*, str. 34–40; Šute, Ivica, *Prosvjetom slobodi! Gospodarska sloga 1935–1941*, str. 313–314.

54 Sharp, Gene, *Waging Nonviolent Struggle. 20th Century Practice and 21st Century Potential*, str. 43, 48, 387–396; Bartkowski, Maciej J. (ur.), *Recovering Nonviolent History. Civil Resistance in Liberation Struggles*, London 2013, str 3.

55 Matz, Rudolf, »Deset godina rada«, *Sklad*, 10/1941, br. 1, str. 1–3.

kampanjama ili mu na simbolične načine davali podršku. Primjerice Klub ABC, koji je okupio ugledne kulturne i javne djelatnike, osnovan je upravo s namjerom da preko njega u kampanji opismenjivanja mogu sudjelovati i oni koji iz raznih razloga nisu željeli biti izravno povezani s HSS-om.⁵⁶ Sličnu su ulogu imali stranački blagdani. Tako su u njima (naročito u proslavama rođendana Vladka Mačeka) mogli sudjelovati svi koji su podržavali HSS, čime je široki pokret dobio političke rituale toliko važne za doživljaj zajedništva čak i kod struja unutar pokreta među kojima nije bilo potpunog konsenzusa.⁵⁷ Time je HSS dovršio ono što je počelo sa specijaliziranim organizacijama, a to je pružanje mogućnosti sudjelovanja u svom pokretu svima, odnosno osobama razne dobi, staleža, roda, pa čak i političkih opredjeljenja. Ovakva se masovnost potvrdila kao jedan od preduvjeta uspješnosti nenasilnog otpora.⁵⁸

Iako je podrška ove »neorganizirane« mase simpatizera bila iznimno važna, ovdje ćemo se zadržati samo na jednoj njihovoj – brojem maloj, ali utjecajem ključnoj – skupini, a to su bili intelektualci. Dok su u drugim državama stvorenima u Versaillesu oni proživljavali svoje zlatno doba, nakon što je prestala diskriminacija koju su vršile strane uprave (primjerice u Čehoslovačkoj i Poljskoj),⁵⁹ u Kraljevini SHS/Jugoslaviji situacija je bila drugačija. U zemlji s nerazvijenom prosvjetom, slabom kulturnom publikom, a još užitim kulturnim tržištem, oni su mahom bili državni zaposlenici. A državi je na raspolaganju stajalo gotovo sve kako bi natjerala na poslušnost i one koji to po definiciji svojeg poziva često nisu bili. Zakoni iz vremena diktature dokraja su učvrstili ovisnost najvećeg dijela inteligencije o Ministarstvu kulture.⁶⁰ Od njih se tražila potpuna lojalnost, koja je podrazumijevala zabranu ikakvog angažmana na strani oporbe (uključujući i davanje glasa na izborima).

No unatoč tome dio intelektualaca postao je nositelj otpora baš u vrijeme kada to političari nisu mogli, tj. u doba diktature.⁶¹ (Naravno, kultura je i dotada

56 *Seljačka sloga*, 4/1939, br. 9, str. 283; Leček, Suzana, »Seljačka sloga i prva kampanja opismenjivanja u Hrvatskoj (1937–1941)«, u: n. dj., str. 297.

57 Kertzer, David I., *Ritual, Politics and Power*, New Haven/London 1988, str. 1–14, 57–76, 164–166, 184.

58 Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Dynamics of Nonviolent Action (III)*, str. 658–664, 678–690; Schock, Kurt, n. dj., str. 33–34, 40; Chenoweth, Erica, Maria J. Stephan, *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*, New York 2011, str. 30–41.

59 Żarnowski, Janusz, »The Historical Role of the Intelligentsia in East-Central and South-Eastern Europe«, u: *State, Society and Intelligentsia. Modern Poland and its regional context*, Hampshire/Burlington 2003, VT. XII, str. 351–359; XIII, str. 135–148.

60 Dimić, Ljubodrag, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, sv. I, Beograd 1996, str. 252–265.

61 Hutchinson, John, *The Dynamics of Cultural Nationalism: the Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, London 1987, str. 47; Sharp, Gene, *The Politics of Nonviolent Action: The Methods of Nonviolent Action (II)*, str. 149–152.

igrala važnu ulogu, počevši od utjecaja na oblikovanje modernih ideologija /na što su prvi upozorili istraživači nacije, koje danas poznamo kao moderniste/,⁶² pa do modernizacijske uloge /na koju su ukazali etnosimbolisti./⁶³ U vrijeme diktature kultura je postala glavnim (ako ne i jedinim) područjem na kojem se mogao iskazati nacionalni identitet. No da bismo razumjeli ulogu intelektualaca, istraživanje treba usmjeriti na teže vidljive načine otpora, jer radilo se o sustavu koji je drastično kažnjavao otvoreno suprotstavljanje, a proglasio je neprijateljskim i pasivnost.⁶⁴

Doista, intelektualci su pružili odlučan otpor, iako su oprezno birali sredstva. Primjerice kao oblik otpora možemo prepoznati pokušaj nekih hrvatskih profesora (Artura Gavazzija, Milana Šenoe, Filipa Lukasa i Stjepana Ratkovića) da bojkotiraju III. Slavenski kongres geografa i etnografa (1930). Sudjelovanje nisu uspjeli izbjeći, ali onda su našli drugo rješenje – znanstvenu šutnju, izabравši za svoja izlaganja politički potpuno neutralne teme umjesto očekivanog »znanstvenog« opravdanja jugoslavenstva.⁶⁵ Sličan otpor možemo prepoznati u nastojanju ravnatelja Statističkog ureda u Zagrebu Dušana Maruzzija te povjesničara Gjure Szaba da spriječe promjenu imena mjesta koje je režim našao »anacionalnim« (1934–1936), a među sedamdesetak imena našli su se čak i Karlovac, Bjelovar, Daruvar i Vukovar.⁶⁶ Ograničeni neposluš i izbjegavanje nametnute ideološke zadaće postali su tipičnima za znanstvenike, naročito društveno-humanističkih struka.

Dok se u znanstvenoj šutnji radilo o izbjegavanju da se učini neželjeno (svojevršnom intelektualnom bojkotu), ono što su napravili umjetnici išlo je korak dalje – učiniti željeno na prihvatljiv (i nekažnjiv) način. Upravo u ovo vrijeme nastaju neke od najvažnijih inicijativa u stvaranju nacionalnog stila, a time i oču-

62 Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London/New York 1983; Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983; Hobsbawm, Eric, Terence Ranger (ur.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

63 Hutchinson, John, n. dj.; Isti, *Modern Nationalism*, London 1994; Isti, »Myth against myth: the nation as ethnic overlay«, *Nations and Nationalism*, 10/2004, br. 1–2, str. 109–123; Smith, Anthony D., *National Identity*, Reno, Las Vegas 1993; Leerssen, Joep, »Nationalism and the cultivation of culture«, *Nations and Nationalism*, 12/2006, br. 4, str. 559–578.

64 Usp. Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven/London 1990; Peukert, Detlev J. K., *Inside Nazi Germany. Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, London/New York 3 1993. (njem. izvornik 1982); Large, David Clay (ur.), *Contending with Hitler. Varieties of German Resistance in the Third Reich*, New York 1991; Viola, Lynne (ur.), *Contending with Stalinism. Soviet Power & Popular Resistance in the 1930s*, London 2002.

65 Leček, Suzana, Tihana Petrović Leš, »Država i znanost: jugoslavenstvo na III. Slavenskom kongresu geografa i etnografa 1930. godine«, *Studia ethnologica Croatica*, 23/2011, br. 1, str. 149–182.

66 HR HDA, SB UO; Pov. II, br. 200/1936. (kut. 274). Promjena anacionalnih imena u Savskoj banovini. Samardžija, Marko, »Nacionaliziranje imena naseljenih mjesta u Kraljevini Jugoslaviji«, *Studia Slavica*, 52/2007, br. 1, str. 381–388; Isti, *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918–1941)*, Zagreb 2012, str. 217–226.

vanja nacionalnog identiteta. Istaknuti hrvatski intelektualac i jedan od najboljih slikara XX. stoljeća, Ljubo Babić, u jeku diktature razvija svoju teoriju »našeg izraza« (misleći na »hrvatski stil«, ali se nacionalno ime nije smjelo upotrebljavati).⁶⁷ Dio glazbenika, predvođenih Rudolfom Matzom, sustavno stvara nacionalni stil u glazbi. Podršku su im pružila amaterska pjevačka društva, koja su – kao privatne udruge građana (organizirane u Hrvatskom pjevačkom savezu) – jedina mogla pružiti organizirani otpor.⁶⁸

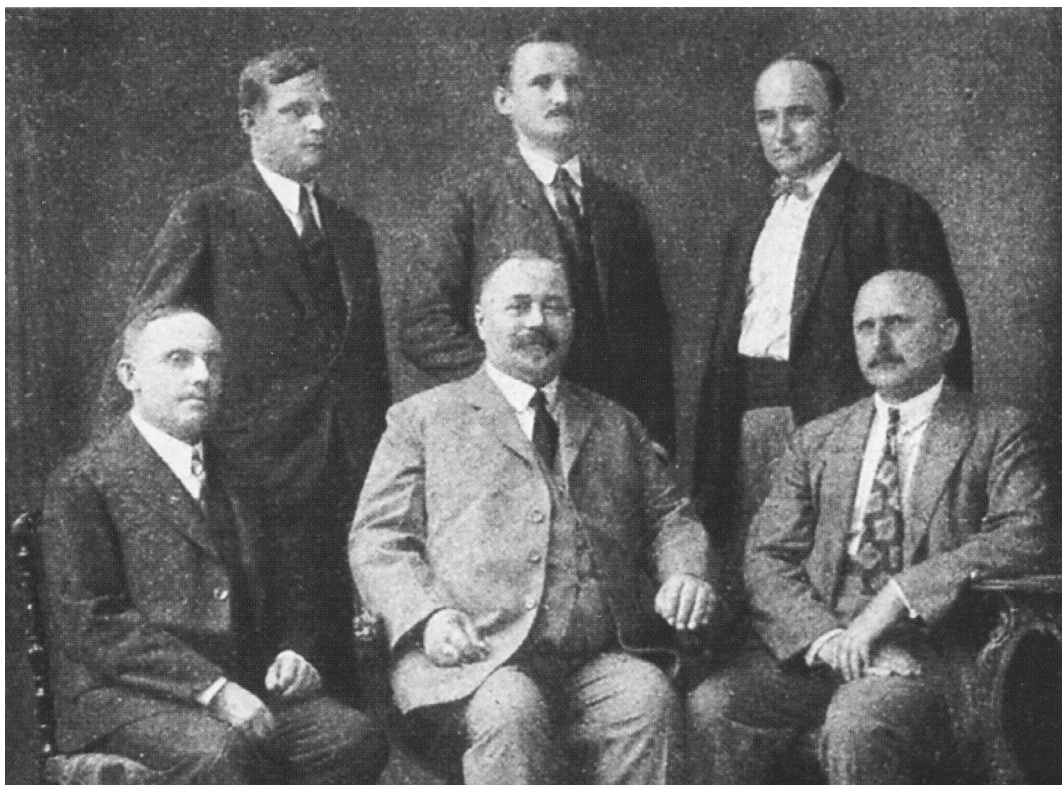
Utjecaj modela koji su osmišljavali intelektualni krugovi uočljiv je u raznim vidovima međuratne svakodnevnice, u životu i ponašanju tisuća ljudi koji su, možda izdaleka, slijedili HSS-ov pokret. Lako uočljiv je primjer diseminacija jedne od komponenata nacionalnog stila, a to je bilo traženje nadahnuća u narodnoj (»seljačkoj«) umjetnosti. Na popularnijoj razini, ovu »vernakularizaciju kulture« možemo vidjeti primjerice u korištenju narodnim ornamentima pri ukrašavanju građanskih stanova (od ženskog veza do namještaja) ili popularnosti zabava na kojima su sudionici bili odjeveni u narodne nošnje. U užem smislu, nositi narodnu nošnju, pjevati aranžirane narodne pjesme, slikati ili književno uobličiti motive sela postajalo je i znakom političke pripadnosti, u ovom slučaju zabranjenom HSS-u, a potom »hrvatskom seljačkom pokretu«.

Nakon 1935. dio se intelektualaca odvažio otvoreno surađivati s HSS-om, što se pokazalo osobito važnim, jer su akcije specijaliziranih organizacija HSS-a vodili ne političari, nego stručnjaci raznih profila: profesori kampanju opismenjivanja, etnolozi smotre folkloru, ekonomisti akcije Gospodarske sloge, liječnici kampanju za zdravlje majki i djece, pravnici područje sudova. Radilo se o intelektualnoj eliti koja je praktičnim radom dobila priliku postati društveno angažirana, a zahvaljujući otvorenosti pokreta mogla je birati na kojoj će se razini uključiti u pokret. No još je veći broj ostao nezavisan, a jedini pokušaj HSS-a da organizira intelektualce bliske stranci završio je neuspjehom.⁶⁹

67 Babić, Ljubo, »O našem izrazu. Uz slike Jerolima Miše«, *Hrvatska revija*, 3/1929, str. 196–202; Prelog, Petar, »Strategija oblikovanja 'našeg izraza': umjetnost i nacionalni identitet u djelu Ljube Babića«, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31/2007, str. 267–282.

68 Matz, Rudolf, n. dj., str. 1–3; Leček, Suzana, »Kad umjetnost postaje politika: 'hrvatski izraz' i pitanje nacionalnog identiteta u Hrvatskoj (1918–1941)«, u: Iveljić, Iskra, Stjepan Matković, Žarko Lazarević (ur.), *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvaške zgodovine 20. stoletja*, Ljubljana 2012, str. 13–35.

69 Školić, Đuro, »Pokret hrvatskih seljačkih kulturnih radnika«, *Evolucija*, 4/1936, br. 1, str. 53–54.

*Vodstvo HSS-a: dr. Vladko Maček, Stjepan Radić, Josip Predavec (sjede slijeva nadesno),
dr. Juraj Krnjević, dr. Stjepan Košutić, ing. August Košutić (stoje slijeva nadesno)*

Otvorenost HSS-a za suradnju proširila je krugove onih koji su mu davali podršku do neslučenih granica. Raznim je pojedincima ili skupinama omogućio uključivanje u pokret, ili da ga podrže u mjeri u kojoj su željeli. Bliskim i manje bliskim strankama to je značilo mogućnost koaliranja na izborima, a institucijama, udrugama ili pojedincima da se uključe u njegove kampanje i pojedine akcije, da dođu na skupove, smotre seljačke umjetnosti ili jednostavno na proslave Mačekova rođendana. To je osiguralo masovnost, koja je simbolički (raznovrsna okupljanja) ili stvarno (na izborima) manifestirala moć stranke. Drugi je važan rezultat bilo omogućavanje intelektualcima da na svoj način doprinesu pokretu. Iako ih velik dio nije nikada službeno pristupio nekoj od organizacija hrvatskoga seljačkog pokreta, stvorili su model koji se slijedio (nacionalni kulturni identitet).

Zaključak

Dva desetljeća postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije obilježio je sukob politike centralizma i unitarizma (sa srpskom dominacijom) s federativnim koncepcijama. U Hrvatskoj je oporbu predvodila Hrvatska seljačka stranka, koja je 1930-ih prerasla u nacionalni i socijalni pokret. Uspješno je u stanovništvu, koje je tek dobilo pravo glasa i bilo je više naviknuto slušati nego donositi odluke, stvorila volju i svijest, pa i hrabrost da utječe na prilike u kojima živi. Dala im je i potrebne ideje (program), metode borbe (legitimna i nenasilna sredstva), kao i organizacije koje su mogle povesti akciju. Metode su se pokazale dobro osmišljenima, a masovnost i složan, zajednički nastup dali su pokretu nužnu snagu za vođenje uspješne nenasilne borbe. HSS je pokrenuo i pridobio za svoju politiku većinu birača (negdje i više 90%), ali još je važnije to što je u svojim organizacijama, na konkretnim akcijama, okupio stotine tisuća ljudi. Djelujući u represivnom sustavu, morao je osmisliti razne oblike nenasilnog otpora. Polazeći od poznate Sharpove sistematizacije, u HSS-ovu su djelovanju prepoznate akcije koje možemo svrstati u sve tri glavne skupine (protesta, nesuradnje te aktivne intervencije), a idući u detaljniju podjelu, od njegovih 198 metoda, kod HSS-a možemo utvrditi njih čak 58. Velik je broj raznih metoda stvorio prvi preduvjet – raznolikost, koja povećava izgleda uspjeha političke borbe. Drugi preduvjet – masovnost i organiziran nastup – ostvaren je u širokom »hrvatskom seljačkom pokretu«, kojim su pokrivena razna područja života (gospodarsko, socijalno, kulturno, pravno), te postignuta gusta mreža organizacija i njihova koordinacija (primjerice zajedničkim kotarskim sastancima svih organizacija). Napokon, kao još jedan čimbenik zaslužan za uspjeh naveden je i integrativan karakter HSS-ove političke taktike, kojom je pokazao otvorenost za političku suradnju s raznim političkim opcijama te omogućio uključivanje u pokret i onima koji iz raznih razloga nisu mogli ili željeli izravno sudjelovati u radu stranke i njezinih organizacija (primjerice preko prosvjetnih, kulturnih ili humanitarnih kampanji). Unutar toga posebno je naglašena uloga intelektualaca i politizacija kulture, koja je postala mjestom otpora u vrijeme diktature, kada nikakvo političko djelovanje nije bilo dopušteno.

Ispunjavanje je ovih preduvjeta omogućilo uspjeh HSS-a, pri čemu je stvaranje autonomne Banovine Hrvatske samo najpoznatiji. Iako je možda istina da nje ne bi bilo da unutarnjem nezadovoljstvu nije presudno pomogao vanjskopolitički pritisak, možemo sa sigurnošću tvrditi kako Banovine ne bi bilo ni u slučaju da iza HSS-a nije stajao širok pokret i brojne aktivnosti na svim područjima. To potvrđuje i činjenica da se federalizacija odnosila samo na Hrvatsku – što nije bila prvobitna namjera HSS-a, nego pragmatičan kompromis – a nije dana drugima, koji nisu stvorili organizirani otpor.

Izvršne modernizacijske reforme HSS je, nažalost, stigao provesti tek djelomično. No ne treba previdjeti jedan drugi uspjeh – jedinstveno masovno organi-

ziranje i motiviranje najširih slojeva na akciju, i to ne samo u sferi politike. Uspio je aktivirati stotine tisuća ljudi, koji su preuzeli odgovornost na lokalnoj razini i počeli intervenirati i mijenjati prilike u kojima su živjeli, osjećajući novu samosvijest. A upravo to čini pravu demokraciju, koja se ne ograničava na izlaske na izbore, nego prerasta u opći društveni aktivizam. Nažalost, temelje građansko-demokratskoga društva, koje je postavio HSS, razorili su totalitarni sustavi koji su obilježili hrvatsku povijest nakon 1941.